

માનવ અધિકારોના શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા

મિનાક્ષીબેન એન. સોલંકી

સરકારી શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, વાંસદા

૧. પ્રસ્તાવિક

કોઠારી પંચે જણાવ્યું છે કે, ‘ભારતનું ભાવિ તેના વર્ગખંડોમાં ઘડાઈ રહ્યું છે.’ સમાજના સાચા ઘડવૈયા બનાવવાનું શ્રેય માત્રને શિક્ષકને ફાળે જ જાય છે. આજનો વિદ્યાર્થી એ આવતી કાલનો નાગરિક છે. શિક્ષક ધારે તેવા સમાજનું નિર્માણ કરી શકે છે. તેમજ ચાણક્ય પણ જણાવે છે કે,

“શિક્ષક કभी साधारण मनुष्य नहीं होता,
प्रलय और निर्माण उसकी गोदमें पलते हैं।”

મહાભારત, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સમાજના બધા લોકો પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરશે તો બધા જ લોકોના અધિકારોની પૂર્તિ આપમેળે જ થઈ જશે.

વિશ્વના ૧૬૦ દેશોએ પોતાના દેશના નાગરિકોને કેટલાક અધિકારો બન્યા છે. ભારતે તેના બંધારણમાં ત્રીજા ભાગમાં મૂળભૂત અધિકારોનું સ્થાપન કર્યું છે.

૨. માનવ અધિકારોની સંકલ્પના

માનવી એક સામાજિક પ્રાણી છે. માનવી પોતાની, પોતાની કુટુંબના સભ્યોની તથા મિત્રોની સુખાકારી અને સુરક્ષા માટે સમાજ પાસે ચોક્કસ અપેક્ષાઓ રાખે છે. જ્યારે તેની અપેક્ષા પૂર્ણ ન થાય ત્યારે તે સંઘર્ષ કરે છે. આવા અનેક સંઘર્ષોમાંથી માનવ અધિકારોનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. માનવ અધિકાર એ માનવનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે.

૩. માનવ અધિકાર એટલે શું ?

માનવ અધિકારને અંગ્રેજીમાં ‘Human Right’ જેનો અર્થ ‘રાજ્યસત્તા કે સમાજની આપખુદી’ દ્વારા કોઈપણ માનવના શોષણ અને પીડન પર લદાયેલી લગામ.

“માનવ અધિકારો માનવ વિકાસ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. તેના વગર સ્વતંત્ર જીવન શક્ય નથી.”

- જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલ

“માનવ અધિકાર તો સ્થળ અને કાળને અનુલક્ષીને હોય છે. દરેક સમાજની અને ત્યાંના વાતાવરણની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હોય છે.”

- હેન્રી મેઈન

ટૂંકમાં, વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના સર્વાંગી વિકાસ માટે આવશ્યક સામાજિક પરિસ્થિતિઓ એટલે માનવ અધિકાર, દરેક વ્યક્તિની ઈચ્છાઓ અને સ્વપ્નોને સાકાર કરવાનું માધ્યમ માનવ અધિકારો છે.

દસ ડિસેમ્બર ઈ.સ. ૧૯૪૮ના રોવ યુ.એન.ની સામાન્ય સભાએ માનવ અધિકારો અંગેના વૈશ્વિક જાહેરનામાની મંજૂરી આપી. ત્યારથી વિશ્વમાં આ દિવસ 'માનવ અધિકાર દીન' તરીકે ઉજવાય છે.

૪. ભૂમિકા

- ઈ.સ. ૧૨૧૫નું 'મેગનાકાર્ટા' માનવ અધિકારનો સૌ પ્રથમ 'ખત્રપત્ર'
- ઈ.સ. ૧૬૮૯ ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટે 'અધિકારોનું ખત્રપત્ર' પસાર કર્યું.
- ૪ જુલાઈ ૧૭૭૬ અમેરીકાનું સ્વતંત્રતાનું ઘોષણાપત્ર
- ૨૬ ઓગષ્ટ ૧૭૮૯ ફ્રાન્સમાં 'લકાયતે' નાગરીકો માટે અધિકારનો ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો.

આમ, ઈ.સ. ૧૬૮૯ થી ઈ.સ. ૧૭૮૯-૧૦૦ વર્ષના ઈતિહાસ માનવ અધિકારો માટે મહત્વનો છે.

૫. ભારતના માનવ અધિકારો

માનવ અધિકારોની સાર્વભૌમિક ઘોષણાઓને 'આંતરરાષ્ટ્રીય સંહિતા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

૧. નાગરીક અધિકાર

જેમાં સમાનતાનો અધિકાર, સ્વતંત્રતા, અસ્પૃશ્યતા પર પ્રતિબંધ અને સમાન કાયદાનો સમાવેશ થાય છે.

૨. ધાર્મિક અધિકાર

જેમાં વ્યક્તિ કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના કોઈ પણ ધર્મ સ્વીકારી શકે છે.

૩. રાજનૈતિક અધિકારી

જેમાં રાજનૈતિક પ્રક્રિયાઓમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર, રાજનૈતિક પદ પામવાનો અધિકાર, રાષ્ટ્રીયતાનો સમાવેશ થાય છે.

૪. આર્થિક અધિકાર

મિલકત ધારણ કરવાનો, ભોગવવાનો, હક્ક પરંતુ સરકાર 'જાહેરહીત' માટે યોગ્ય વળતર ચૂકવી મિલકત લઈ શકે.

૫. સામાજિક અધિકાર

વિવાહ કરવાનો તેમજ પરિવાર સ્થાપિત કરવાનો, પરિવારના રક્ષણનો અધિકાર, શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર વગેરે.

૬. સાંસ્કૃતિક અધિકાર

સંસ્થા સ્થાપવાની છૂટ, લઘુમતીને વિશેષ છૂટછાટો, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની જાળવણીના અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે. ઉપરોક્ત માનવ અધિકારોના વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા અગ્રણ્ય છે. બાળકને પહેલેથી માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો વિશ્વમાં શાંતિ અને સમાનતા ના બીજ રોપાય તો શિક્ષક શું કરી શકે તે જોઈએ.

૬. માનવ અધિકારોના શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા

- જાહેર જીવનમાં પડેલ કાર્યકર ભાઈ બહેનો, ધારાસભ્યો, લોકસંસ્કૃતિના પરિવર્તન માટે પ્રયત્ન કરનારા લોકકલાકારો, ડાયરો, ભવાઈ, લોકનાટકો દ્વારા સમાજમાં જનજાગૃતિ લાવી શકાય.

- લોકમાનસમાં શુદ્ધ વિચારો, સમાજદારી, સદભાવ, સમન્વય, સંપર્ક અને ઉત્તરદાયિત્વ અંગે સભાનતા લાવવા માટે વિદ્યાર્થી આલમને જ્ઞાનના ભંડારનો ઉપયોગ કરવા માટે સમજ આપે.
- આજે સમાજમાં મહિલાઓ તથા બાળકોનું શોષણ થઈ રહ્યું છે. આર્થિક કારણોસર તેમન ઉપર દબાણ આવી જાય છે. ત્યારે શિક્ષકે તેમને ગુલામી પ્રથામાંથી મુક્તિ અપાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
- કેટલીક જગ્યાએ સરકારી પોલીસનું વધારે પડતું દમન જોવા મળે છે. હત્તા ઉઘરાવવા અનૈતિક કાર્ય કરે છે. ત્યારે શિક્ષકે આ સમસ્યા નિવારવા માટે સઘન પ્રયત્નો કરવા.
- ગામડાઓમાં ગંદકી નિકાલના પ્રશ્નો, પર્યાવરણના પ્રશ્નો, ઝૂંપડાવાસીઓના પ્રશ્નો, ગામડાના આગેવાનો સાથે વિચારણા કરી ઉકેલવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.
- જનજાગૃતિ તેમજ સામુહિક ચળવળ કે સાક્ષરતા અભિયાનની રેલી કાઢીને સમાજને જાગૃત કરી શકાય.
- કોઈપણ નાગરીક પોતાના અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા હાઈકોર્ટ કે સુપ્રિમકોર્ટનો આશરો લે તે માટે વિવિધ અધિકારોનું માનવમૂલ્યની સમજ આપી શકે.
- બાળકમાં નાનપણથી જ સુષુપ્ત શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાની તેમજ તેમનામાં વાણી અને વિચારોની સ્વતંત્રતા દ્વારા વિવિધ મંડળો રચી નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સહભાગી બનવાની આવડત શિક્ષક ખીલવી શકે.
- દરેક બાળકોને કામ કરવાનો, શિક્ષણ મેળવવાનો, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનો તેમજ વિવિધ કળાઓ માણવાનો તેમજ વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનો આમ સમગ્ર લાભો વિદ્યાર્થીઓને મળી રહે તે માટે શિક્ષકે સઘન પ્રયાસો કરવા.
- શિક્ષક વ્યવસાય લક્ષી શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ કરે જેમાં કૃષિવિદ્યાનું શિક્ષણ, વાણિજ્ય શિક્ષણ, ટેકનોલોજીનું શિક્ષણ, સ્ત્રી શિક્ષણ, કાનૂની શિક્ષણ, ચિકિત્સાનું શિક્ષણ તેમજ ધાર્મિક શિક્ષણ આપી સમાજનું હિત કરી શકે.
- શિક્ષકે 'સર્વધર્મ સમભાવના' ને લગતા નાટકો, કવિતાઓ, લેખો, ફિલ્મો વગેરે દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતાના મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરી શકે.
- શાળામાં રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમોમાં દરેક ધર્મના લોકોમાં ભેદભાવ રાખ્યા વિના બાળકોમાં 'વસુદૈવ કુટુંબકમ'ની ભાવનાનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

9. સમાપન

આમ, માનવ અધિકારોનું શિક્ષકનું શિક્ષકનું યોગદાન અમૂલ્ય છે. તેમજ રાષ્ટ્રમાં સર્વોપરી જોવા મળે છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ આપવા પાછળ શિક્ષકની ભૂમિકા સવિશેષ જોવા મળે છે.